

Gagyí József
A KRÍZIS ÉVE A SZÉKELYFÖLDÖN
1949

Gagyi József

**A KRÍZIS ÉVE
A SZÉKELYFÖLDÖN
1949**

Pro-Print Könyvkiadó,
Csíkszereda, 2004

Ez a munka a Teleki László Alapítvány
és a Pro-Print Könyvkiadó közös könyvkiadási programja
keretében készült.

A kötet megjelenését
a Communitas Alapítvány támogatta.

A kézirat elkészítését az OM Nemzeti Kutatási
Fejlesztési Program „Kulturális külpolitika és nemzeti identitás”
alprogramja támogatta.

Sorozatszerkesztő: *Bárdi Nándor*

Lektorálta: *Vincze Gábor*

Borítóterv: *Biró Gábor*

© Gagy József

© Pro-Print Könyvkiadó

ISBN 973-8468-22-1

Előszó

1949-ben ötödik éve, hogy átvonult a front a Székelyföldön.

Átmeneti időszak, szárazság, meghamisított választás, békeszerződés, majd kommunista hatalomátvétel következett, és 1948-ban végleg eldőlt Románia hatalmi centrumában a politikai küzdelem. 1949-nek nincsenek világot megváltoztató, az ország sorsában gyökeres fordulatot hozó eseményei. Romániában ez az első egyéves terv esztendeje, azaz a politikai-társadalomalakító szándék szerint és a propaganda és agitáció vezényelte egynemű közbeszédben: az építkezés első éve.

Politikatörténeti szempontból ez az év a román államépítkezés 1940 és 1955 közötti,¹ átmeneti szakaszához tartozik. Románia magyarságpolitikája szempontjából is átmeneti esztendőről beszélhetünk, hiszen a Magyar Népi Szövetség elsorvasztása és a Magyar Autonóm Tartomány létrejötte közötti időszakról van szó.

A politikatörténeti fordulópont Romániában 1948-ban volt. Azonban az ezt követő társadalmi átalakulások helyi szinten 1949-ben indultak el. Nem politikatörténetet, hanem olyan történeti antropológiai elemzést készítettem, amelynek középpontjában a társadalomnak, pontosabban a székelyföldi falusi társadalomnak a hatalom kiterjesztésére adott válaszreakciói állnak. 1949-en belül is egy szűkebb időszak, a tavaszi-nyári események vizsgálatával foglalkoztam. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy miképpen nyilvánul meg a társadalom krízisként értelmezett reakciója a gyors, agresszív erőfelvonulásra, hatalmi beavatkozásra. Mindez egy pillanata csupán a társadalom – a székelyföldi társadalom –

átalakulásának, amely elsősorban az 1930-as, 1956-os, 1966-os és 1977-es népszámlálások adataira alapozva értelmezhető.

A feldolgozott anyag legnagyobb része a korabeli sajtóból származik. A sajtó-világképpel szemben megfogalmazódó valóságképek tanulmányozása szintén további elmélyült munkát, más megközelítést igényel. A sajtó a vizsgált évben, de az egész „osztályharcos” korszakban a valóság szélsőséges ideológiai kontextualizálását végezte, az igazság- és erkölcs-mintázatok alakításának nagyhatású manipulatív eszköze volt. Ugyanakkor a sajtó anyagának feldolgozása munkámhoz nélkülözhetetlen. Nemcsak azért, mert az események kronológiája elsősorban a sajtóból rekonstruálható, hanem azért, mert nevek, helyszínek, mindennapi apró események jelennek meg a sajtó nyilvánosságában. Válogatott, szerkesztett, tendenciózus, manipuláló az 1949-es év pártállamot kiszolgáló sajtójában található anyag – de egy ablak, melyen rálátni a korabeli társadalom életére, mozgásaira, akcióira és reakcióira. Arra törekedtem, hogy válogatással, kiemelésekkel, átszerkesztéssel, a hipotézisnek megfelelő arányok kialakításával a sajtóanyagból egy új narratívát konstruáljak. Az „építő szövegek” optimizmusát igyekeztem ellenpontosítani a romboló hatások bemutatásával. Meggyőződésem, hogy mindaz, ami olvasható, a sok lehetséges közül egy kidolgozott és értelemmel bíró válasz a kérdésemre: mi is történt 1949-ben, miért is volt fontos mindaz, ami 1949-ben történt.

A levéltári anyagok hiányos használatát jogosan lehet szememre vetni. A rövid időszokról és a témáról azonban a sajátos történelmi helyzet, az adminisztrációs szerkezet, ezen belül pedig az írásbeliséghez való viszony változása miatt rendkívül kevés és elszórt levéltári anyag maradt fenn.

Egy rövid bekezdés erejéig ki kell térnem arra, hogy a korszak meghatározó döntései és folyamatai titokban – vagy beszélgetésekben, lejegyzés nélkül, tehát nyomtalanul, vagy ma is szigorúan titkos iratokkal dokumentálhatóan – történtek. Amikor majd többet fogunk tudni a szovjet befolyás, a szovjet titkosszolgálat

működéséről, valamint a Szekuritáté kiépüléséről és napi tevékenységéről, akkor elkerülhetetlen lesz majd a korszak történelmének az újraírása. Éppen ezért a korszak kutatásának mai eredményeit, így munkámat is a sötét szobában, falakra vetített árnyképek közepette tapogatózó, tájékozódó ember teljesítményéhez hasonlíthatom.

A székelyföldi falusi elitekre vonatkozó kutatások csak most kezdődtek. Novák Zoltánnak az elit változásával, valamint László Mártonnak a kollektivizálás kezdeteivel kapcsolatos levéltári feltárásai, első írásai nyomán azonban kialakulni látszik a lehetőség, hogy a jövőben az 1949-ben beinduló folyamatokról is többet tudhassunk.

A javak elvonásának mechanizmusairól, az ezt végző szerkezetek működéséről, valamint a társadalom reakcióiról Oláh Sándor folytat kutatásokat. Mindaz azonban, amit a két Homoród mente kollektivizálásáról és a társadalmi ellenállási stratégiákról ír Csendes csatatér című könyvében és még kéziratban levő tanulmányaiban, egy hosszabb időszakra és az ötvenes évekre vonatkozik.

Jogosan kifogásolható az is, hogy a könyvben az intézmények, struktúrák vázlatosan, statikusan, és nem dinamikus valóságukban jelennek meg. Elmondható, hogy sokkal inkább és sokkal részletesebben egy másik valóságról, a mindennapi cselekvőkről kellett volna írnom, azokról, akik elviselték az intézményes hatásokat, igyekeztek elhárítani azokat, és az élhető élet lehetőségeit keresték a legnehezebb pillanatokban is. Egy más kutatáshoz tartozó életút-beszélgetések egy-egy részletében villan fel csupán a könyvben ez a valóság.

1949 a társadalom szintjén nem a csendes mindennapokhoz való visszatérés, hanem a mindennapivá váló terror, az új hatalommal szemben érzett félelem és szorongás első éve, a támadások első kollektív társadalmi reakciójaként pedig a csodalátások, a millenarista mozgalom és a krízis éve, egy mentalitástörténeti fordulópont volt a Székelyföldön. „Az átmenetinek nem nevezhető

időszakok viszonyai is ... a konkrét, vizsgált csoportok előtörténetéből épülnek ki korszerűvé, azaz történetileg meghatározható jelenségeknek egy bizonyos időszakban megfigyelhető szerkezetévé. A folyamat mutációkon – forradalmakon, válságokon, háborúkon – keresztül, új elemek beépülése, mások leépülése mellett halad előre...”(Tóth 1985: 60) Amit bemutatni szándékozom: az előtörténet. Előtörténete a nagyobb, több évtizedes átalakulásnak. Olyan válság, amely megelőzi az új szerkezet kialakulását, és meghatározza az igazodás mintáit, az igazságosság új társadalmi reprezentációit, a kialakuló új szerkezethez való mikro-szintű viszonyulásokat. A 1949-es év akciói és reakciói a székelyföldi, átalakulás előtt álló rurális társadalom alapvonásaira, „korszerűségére”, azaz korhoz való igazodására világítanak rá, ennek megismerésében segíthet az elvégzett munka.

A társadalomkutató számára igen fontos a lépték megválasztása. Munkámban a makro-szintű és a mikro-szintű megközelítést egyaránt alkalmazom. Úgy gondolom, nem lehet vizsgálni, feltárni a történelmi-társadalmi helyzetet a maga egyediségében a politikai-gazdasági keretek teljességére való utalások, a keretek felvázolása, a kontextus megadása nélkül. A vizsgálat alanyai a társadalmi csoportok, de megjelennek a feltárásban a mindennapok egyszerű szereplői, vagy kiemelkedő személyiségek. Mivel változás-kutatásról van szó, igen jelentős problémát jelentett az események kibomlásának a megrajzolása. Lehetséges, sőt valószínű, hogy túl nagy feladatot vállaltam magamra. Ugyanakkor vizsgálatomnak, az események jellegéből kifolyóan, ki kellett terjednie a történelmi-társadalmi struktúrára, azaz a hosszabb időszakban fennálló, változásoknak ellenálló realitásra – meg párjára, a turneri értelemben vett struktúrátlanságra, a *communitas*ra.² Mivel egy év eseményei állnak a középpontban, tagadhatatlan, hogy jellemzője a bemutatásnak a lineáris kibontás és a mozaikosság, azaz krónikaszerűség.

Az én kutatói léptékem³ (az optika és az információs szint megválasztása): egy régió, egy négy megyényi terület, a Székely-

föld. Az országos eseményeket is figyelembe véve, az itt történeteket követem nyomon. Ebben a régióban 1949-ben egy kivételes, nehezen átlátható és megragadható, még nehezebben értelmezhető társadalmi mozgás történik. Nem véres eseményekről, politikai zavargásokról van szó. Ünnepekben és mindennapokban olyan sorozatos és fokozatosan erősödő támadás éri a társadalom viláértelmező szimbólumait,⁴ a társadalom immun- vagy identitás-rendszerét⁵ ami, az egyént érő egzisztenciális támadásokkal kombinálódva, egy ritka átmeneti jelenség: a társadalmat átfogó lázas állapot, kulturális krízis⁶ kialakulásához vezet.

A társadalmi mozgalmak tanulmányozásának nincs nagy múltja. Maga a társadalmi mozgalom fogalma az ötvenes években jelent meg a társadalomtudományokban. Legnevesebb képviselője a történész Eric Hobsbawm, akinek *Primitív lázadók* című munkájának alcíme Tanulmány a társadalmi mozgalmak XIX. és XX. századi archaikus formáiról. Hobsbawm spanyol és olasz eseteket vizsgál: a banditizmust, a Krisztus eljövételét váró mozgalmakat, ezek társadalmi szerepét. Az ő munkásságából is inspirálódó történészek, antropológusok, szociológusok az utcai megmozdulások és a munkásmozgalom eseményei mellett különös előszeretettel tanulmányozták a társadalmi mozgalmak egy sajátos formáját, a millenarista, világvége váró mozgalmakat – a reformáció korai időszakának eseményeit éppúgy, mint a XIX. századi braziliai, több évtizedet átfogó, százezreket megmozgató lázadásokat. Ez utóbbiak tipikus példái a hagyományos életmódot szétzúzással fenyegető társadalmi és gazdasági változások elleni népi tiltakozó mozgalmaknak. Ugyanakkor tipikus példái annak, hogy egy mozgalom lehet a kialakuló eseményekre, a változásra adott spontán, lázadásszerű válasz – és ennek párja furcsa mód az a folyamat, amely elindítja és fenntartja a változást (mint például a reformáció, vagy éppen a munkásmozgalom, meg a munkáshatalom megvalósításának eszköze, a proletárdiktatúra). A kettő közötti igen lényeges különbség, hogy az előbbi a perifériaként, az utóbbi a centrumként definiálható társadalmi locusnak a jelensége.

A centrum-periféria fogalompár a társadalomtudományoknak az utóbbi évtizedekben kidolgozott fogalmai közé tartozik. Peter Burke szerint a pár első tagja régi ismerős: a nemzetállamot konstruáló politikai-gazdasági centralizáció hagyományos történeti kutatási téma.⁷ A fogalompár olyan, alapvetőnek tartott munkák középpontjában áll, mint William McNeill könyve az ottomán birodalomról, vagy Clifford Geertz írása a XIX. századi Bali szigeti monarchiáról. Edward Shils amerikai szociológus pedig Centrum és periféria című, 1975-ben megjelent könyvében a társadalmak centrális értékrendszeréről és az ezeknek a centrális intézményi rendszert legitimáló szerepéről beszél: mindezek szoros kapcsolatban vannak a társadalomban kidolgozott szakrális reprezentációkkal.

A centrumtól mentálisan-kulturálisan mindenképpen, esetenként fizikailag is távol található a periféria. Ez lehet non-centrum, egy árnyékban elhelyezkedő terület, de lehet pozitív értékekkel felruházott, például az a „frontier”-hely (F.J. Turner fogalma), amely a szabadság és egyenlőség világa, a eretnekek és lázadók menedékhelye. Ez a periféria lehet a központnak tulajdonított autoritás és hagyományörzés, esetlegesen központból induló újítás ellensúlyozója. A klasszikus lojalitás-ellenállás kettős mellett képviselheti a harmadik utat: a (z ellenőrzés alóli) szabadulást, a (társadalmi kötöttségekből való) kilépést. Az a romániai helyszín, ahol 1949-ben a bemutatandó események játszódnak, perifériaként (még hozzá többszörösen: nem-román etnikai, de ugyanakkor gazdasági, kulturális perifériaként) jellemezhető és kezelhető.

1949 az új hatalmi szerkezet centrumból a perifériára való kiterjesztésének az éve.

Egy olyan, a nagyvárosoktól, a főbb közlekedési útvonalaktól és csomópontoktól távoli, se kőolajmezőkkel, se szénbányákkal, se tengerparttal nem rendelkező, de még a „véreskezű hóhér”, Titó Jugoszláviájától is messze eső vidéken, mint a Székelyföld, az új hatalom nem mozgósított nagyobb erőket befolyásának kiterjesztéséért és megszilárdításáért. Inkább az agitáció és propaganda

egyre változatosabb eszközeivel igyekezett megoldozni a társadalmat, és csak akkor és ott csapott le, amikor és ahol nagy szükség volt rá. Vagyis akkor, ha valóban tömegek mozdultak meg, és több ízben, egyre növekvő méreteket öltött ez a megmozdulás.

1949-ben, a kollektivizálás első évében az ország több részén is összecsapott a lázadó parasztság és a hatalom. Ezeknek az eseteknek a feltárása az utóbbi években kezdődött el.

Most csak azokat a megmozdulásokat említem, ahol vér is folyt:⁸

Július 29.: a Bihar megyei parasztok lázadása Feketetót (Tăut) községben és környékén, a Berettyó mellett. A parasztok villákkal, fejszékkel, ásókkal felfegyverezve felgyújtották az Ideiglenes Tanácsok irattárait, a beszolgáltatási jegyzőkönyveket és a párt piros zászlóit, és azt kiabálták, hogy egyetlen szem búzát sem engednek elvinni a falvakból. A Milicia és Szekuritáté csapatai elfoglalták a falvakat, 16 embert helyben kivégeztek, összesen 245 embert deportáltak.

Augusztus 1-2.: az Arad megyei lázadás. A belügyi csapatok 12 embert végeztek ki helyben, 101-et letartóztattak, és az első deportált-szállítmánnyal 33-at elvittek; ezt azonban újabb transzportok követték.

Augusztus 6.: a Szucsáva megyei lázadás. 4 halott, számos sebesült, 13 bebörtönzött.

Székelyföldön, eddigi tudomásom szerint, csak 1950–51-ben kerül sor hasonló esetekre.⁹

1949-ben az uralmat megragadók és az alávetettek összecsapásának egy más, archaikus formája bontakozott ki a Székelyföldön: csodák sorozata közepette egy próféta-asszony vezetésével millenarisztikus, világvégét váró mozgalom kezdődött. A kibontakozó új világ agresszíven gyarmatosító lendületével szembeállva egy millenarista megoldásban hittek ezrek és ezrek: abban hittek, hogy a világ végével együtt eljön a gonoszak pusztulása, az igazak megváltása.

Kockázatosnak tartom egyértelmű, és talán erőltetettnek tűnő ok-okozati kapcsolatokat felállítani a hatalom terjeszkedésének helyi mozzanatai és a millenarista mozgalom kibontakozó eseményei között. Egy millenarista mozgalom kialakulásának sokkal több, rejtett, mikrokontextuális okai is lehetnek, mint azok, amelyeket írásomban számba veszek, kibontok. Vizsgálatom éppen a mikro-szintű elemzések sorozatával kellene kiegészüljön, továbbépüljön. Ezúttal azt szeretném bemutatni, mi is történt 1949-ben Romániának ezen a vidékén, a történetileg-kulturálisan egységesnek tekintett régió szintjén: hogyan terjesztették ki a hatalmat, hozták létre és működtették az új intézményeket, hogyan történt az új hatalom helyi megszilárdulása, az osztályharc kibontakozása, az ünneplés más tartalmakat hordozó szimbolikájának kialakítása; merre fordult a hagyományos falusi elit sorsa, és hogyan reagált minderre a vidék falusi társadalma.

A társadalmi átalakulás előtti, tárgyát kereső szorongás és forrongás pillanatai voltak ezek, melyeket egyszerre jellemzett társadalmi szinten a sodró erejű változás és a mozdulás előtti dermedt félelem és csodalátó várakozás. Béke volt, de mégis háború. Már új világ, de benne még felbomlás előtt ott a régi. Ennek, valamint a hasonló történelmi helyzeteknek a vizsgálata a gyors társadalmi átalakulások bonyolult folyamataiba való betekintésre ad lehetőséget. Azok számára is, akik a társadalomban megosztottan jelenlevő, „király nélküli” hatalom foucault-i eszméjét nem fogadják el, talán meggondolandó hipotézis, hogy helyi szinten, ezekben a rövid időszakokban „a hatalmat állandó küzdelemben álló erők sokaságának kell elképzelnünk, a történelem mozgását pedig a diszkontinuitás és szakadás, nem pedig a lineáris egymásra következés fogalmai mentén kell elgondolnunk.”¹⁰

A székelyföldi társadalom állapotára ebben az időszakban, az 1946–1947-es szárazság után, az elvonásra kerülő javak mennyiségi növekedésével arányosan jellemező az anyagi szűkösség. A megszorítások sorát életbe léptető új hatalom egyetlen téren tudott újat, bőségeset nyújtani: ígéreteket, hiteket. A kibontakozó „kul-

túrforradalom” a kulturális-erkölcsi szabályozás új eszközeinek a próbája. Az ezzel párhuzamosan kialakuló csodák bősége pedig a védekezés, menekülés egy formája. Kultúrókológiai, egyensúlykereső cselekedet. Szándékom szerint munkám az emberi társadalmakban szélsőséges esetekben kialakuló krízishelyzet, az ebben zajló gyors társadalmi átalakulás, régi és új világok határán kibomló folyamatok megértéséhez is közelebb vezet.

Könyvem hét fejezetre tagoltam. Az első ötben a hatalom – a pártállam – kiterjesztését, székelyföldi megtelepedését mutatom be: intézmények születését, hatalmi, kormányzási gyakorlatok kialakulását, és a szimbólumtermelés helyeinek: a nyilvánosságának, az ünnepeknek az elfoglalását. Ezek adatfeltáró, tényközlő, leltározó, részletező részek. A hatodik és hetedik fejezetekben a szimbólum-forgalmazó hagyományos elit sorsával foglalkozom, majd sor kerül a falusi társadalom saját szimbólumforgalmazásának, a millenarista mozgalomnak, csodalátásoknak a bemutatására. Ugyancsak ebben a részben kísérlem meg a bemutatott jelenségegyüttes rövid értelmezését.

Írásom az 2001-ben megvédett doktori tézisémet egy fejezetének jelentős mértékben kibővített változata. Igen sokan vannak, akiknek a dolgozat elkészüléséhez, majd ennek a könyvnek a megírásához nyújtott segítségéért köszönettel tartozom, és akiktől elnézést kell kérem, mert név szerint nem említem őket. A kézirat kolozsvári vitáján Bárdi Nándor, Stefano Bottoni, Keszeg Vilmos, Nagy Mihály, Kiss Dénes, Szabó Á. Töhötöm mondották el a kézirat hibáit kiemelő, lényeglátó szakmai bírálatukat, ezért elismeréssel és hálával tartozom nekik. Egykori tanárimnak, Tóth Sándornak és Madaras Piroskának köszönöm, hogy a kéziratot a kortársak szemével olvasták, véleményezték. Pál-Antal Sándor nélkül nem tudtam volna eligazodni a levéltári iratok között. A napilapokat a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban nézhettem át, Boér Hunor segítségével. Valuch Tibor többszöri kritikája, Vincze Gábor észrevételei nyomán elvégzett javítások igencsak hasznára voltak a kéziratnak.

Jegyzetek:

1. 1940-ben Románia jelentős területveszteségeket szenvedett, az államiság került veszélybe. A háború, területgyarapodás, rendszerváltás, a kommunista párton belüli hatalmi harcok után a román államépítés új korszaka veszi kezdetét az 1955-ös II. pártkongresszussal.
2. Részletesebben lásd a hetedik fejezetben.
3. Lásd a lépték és a tárgy konstruálásáról a társadalomtudományban: Bernard Lerpetit, é.n., 41-44.
4. A fogalmat használja: Geertz 1994.
5. A fogalmat használja Assman 1999, 139: „A kultúrát a csoport immun- vagy identitásrendszereként definiáltuk...”
6. Meghatározását lásd a hetedik fejezetben.
7. Lásd erről és a továbbiakról Peter Burke megjegyzéseit - Burke 1999: 96-102.
8. Lásd ezekről Cătănus – Roske 2000, 36-37.
9. Lásd ezekről a központi bizottsági jegyzőkönyveket, Cătănus-Roske 2000, 181-221, valamint Balogh László könyvét. Balogh szerint 1950. szeptember 22-én Gidófalván 2 halott, több sebesült volt, az események után 6 családot deportáltak. Balogh László 2000, 18-19.
10. Mark Currie 1999, p. 19. Currie álláspontját a történeti igazság tradicionális ideájának megkérdőjelezéséről, a Foucault munkássága nyomán kibontakozó újhistorizmus szerepéről lásd Elbeszélés, politika, történelem c. tanulmányában.